

17. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (1887). [Geographical dictionary of the Kingdom of Poland and other Slav countries], Warszawa : WIEKU.

18. Tyrowicz, M. (1972). Polski Słownik biograficzny Wrocław [Polish Biographical Dictionary], Warszawa; Kraków.

УДК 930(477)«18/19»

ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ЛІТЕРАТУРА ПРО ПРОБЛЕМУ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ В УНІВЕРСИТЕТАХ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Ломако Людмила

У статті висвітлено погляди дослідників XIX – початку XX ст. на проблему підготовки вчителя в українських університетах та університетських педагогічних інститутах і курсах. Проаналізовано роботи дореволюційних авторів щодо стану, змісту, методів педагогічної освіти в університетах Наддніпрянської України, оцінено їхній внесок. Дослідження спирається на загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, поєднання логічного та історичного, системності. Показано, що становлення основ педагогічної освіти в Україні пов'язане з відкриттям університетів. Її розвиток у дореволюційні часи був складним і суперечливим, залежним від суспільно-політичних та економічних процесів. Зібраний дослідниками тогочасної доби значний фактичний матеріал, висвітлення їхніх поглядів щодо трансформації університетської педагогічної освіти безперечно мають теоретичне та практичне значення. Разом з тим аналіз наукових джерел засвідчив, що історіографія педагогічної освіти в українських університетах XIX – початку XX ст. комплексно не досліджувалась. Наявні наукові розробки стосуються лише окремих аспектів проблеми або розглядають її частково в межах свого дослідження чи його частини. Напрями подальших досліджень ми бачимо в розширенні кола авторів, вивченні періодичної преси досліджуваного періоду. Результати дослідницької роботи можуть стати основою для подальших наукових розвідок з історіографії, історії України XIX – початку XX ст., історії педагогіки, розробки спецкурсів з історії освіти України.

Ключові слова: дореволюційна історіографія, педагогічна освіта, університетська освіта.

Провідна роль у розвитку освіти та національному вихованні молоді належить учителю і безпосередньо залежить від рівня його професійної підготовки та особистісних якостей. У процесі свого функціонування та розвитку система професійної підготовки вчителя в навчальних закладах України пройшла низку етапів і накопичила певний досвід. Привертає увагу її вивчення саме з початку XIX ст. Це пов'язано з формуванням науково-теоретичних та організаційно-практичних засад професійної підготовки вчителя, обумовлених освітньою реформою 1802–1804 рр., початком розроблення навчальних курсів педагогічного спрямування саме в університеті – першому в Наддніпрянській Україні вищому навчальному закладі Харківському Імператорському університеті, а потім і в інших українських університетах. XIX – початок XX ст. – це час становлення педагогічної освіти, період, багатий шуканнями, появою нових ідей, теорій, концепцій, підходів. Незважаючи на допущені помилки, невиправдані реорганізації, накопичений досвід містить у собі чимало оригінальних і сміливих рішень щодо змісту, форм і методів підготовки вчителя-фахівця. А тому все це безперечно викликало зацікавленість дослідників тогочасної доби, сьогодення і разом з тим є важливим джерелом збагачення сучасної теорії і практики підготовки вчителя, дає змогу визначати перспективні шляхи її розвитку.

Наявні наукові розробки стосуються лише окремих аспектів досліджуваної проблеми. Історіографічні та методичні аспекти вітчизняної університетської педагогічної освіти в імперську добу досліджували А. І. Павко та Л. Ф. Курило, історіографію в обличчях, проблемах, дисциплінах на прикладі історії Новоросійського університету – Т. Н. Попова, українську історіографію історії педагогіки – Н. М. Гупан та університети Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії – С. І. Посохов [18; 19; 10; 11; 20]. Інші науковці розглядають історіографію педагогічної освіти в українських університетах дореволюційної доби лише частково в межах свого наукового інтересу або його частини. Це дослідження теоретико-методологічного аспекту розвитку педагогічної освіти в Україні В. І. Лугового, розвитку освіти і педагогічної думки в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. М. Б. Євтуха, становлення і розвитку педагогічної освіти в Центральній і Східній Україні (1802–1866 рр.) І. П. Важинського, розвитку освіти і педагогічної думки півдня України другої половини XIX – початку XX ст. Ю. А. Надольської, загальнопедагогічної підготовки вчителя в історії вищої школи України XX – початку XX ст. Н. М. Дем'яненко, історії і сьогодення вищої педагогічної освіти і науки в Україні в регіональному вимірі А. М. Ананьєв, В. П. Андрущенко, В. І. Астахової, В. П. Коцур, І. Ф. Прокопенко, О. Я. Чебикін [16; 13; 5;

17; 12; 6; 7; 8]. Фрагментарно до проблеми долучалися дослідники університетської освіти в Україні різних періодів (Л. Ф. Курило, Т. А. Стоян, С. І. Посохов, Н. О. Терентьєва), історії окремих університетів: Харківського (М. Г. Швалю, С. І. Посохов, О. О. Кучер, В. С. Бакіров, Л. М. Коваленко, О. О. Шумська, А. О. Тайков, Ю. М. Безхутрий, Л. М. Коваленко, Ю. І. Журавський, С. М. Королівський, І. Є. Таранов), Київського (М. У. Білий, О. З. Жмудський, П. М. Попов, Г. Я. Сергієнко, І. Т. Швець, О. Г. Кравченко, Г. Д. Казьмирчук, Л. В. Губерський, С. Г. Черняк), Новоросійського (Н. І. Бутакевич, Т. Н. Попова), історії вищої жіночої освіти в Україні (В. В. Вірченко, О. В. Мельник, В. А. Добровольська, О. О. Драч, К. А. Кобченко) та діяльності видатних педагогів-викладачів університетів С. А. Ананьїна (Н. В. Кошечко), С. С. Гогоцького (А. М. Несерляй), М. М. Ланге (В. І. Подшивалкіна).

Аналіз наукової літератури засвідчив, що проблема підготовки вчителя в університетах Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. комплексно не досліджувалась. Метою статті є визначення поглядів дослідників дореволюційної доби на стан, зміст, методи підготовки вчителя в університетах та університетських педагогічних інститутах і курсах в українських землях. Покладені в основу цієї розвідки історіографічні джерела представлені монографіями, брошурами, біографічними словниками, збірниками документів, публіцистичними творами зазначеної тематики.

Становлення основ педагогічної освіти в Україні пов'язане з відкриттям університетів, зокрема першого в Лівобережній Україні Харківського, який почав функціонувати з січня 1805 р. і був центральною освітньою установою в регіоні. Вперше офіційно питання про спеціальну педагогічну освіту поставлене освітньою реформою 1803–1804 рр. Загальний Статут Імператорських російських університетів 1804 р. передбачав створення педінституту при кожному університеті [22, 51], а в Статуті Харківського університету 1805 р. діяльність педінституту висвітлювалась в окремому розділі [24, 263]. Але відкрили педінститут лише в 1811 р. Розвиток університетської педагогічної освіти в дореволюційні часи був складним і суперечливим, залежним від суспільно-політичних та економічних подій. Він пройшов кілька етапів. На зміну педагогічним інститутам у 1860-ті рр. при університетах відкрили педагогічні курси. В 70-ті рр. і до кінця XIX ст. посилюються негативні тенденції педагогічної підготовки в університетах, що насамперед виявлялося в скороченні дисциплін педагогічного циклу. На початку XX ст. спостерігається оптимізація університетської педагогічної освіти, інтеграція загальнонаукової та педагогічної підготовки, розробляються поглиблені навчальні програми з історії педагогіки, дидактики, теорії виховання, окремих методик. Зібраний дослідниками того-

часної доби фактичний матеріал, їхні погляди щодо трансформації університетської педагогічної освіти безперечно має теоретичне і практичне значення.

Перші праці, де висвітлюються проблеми університетської педагогічної освіти, належать викладачам і професорам університетів. Так, у 1860 р. виходить одна з перших університетських історій – «Історія університету св. Володимира» ординарного професора В. Я. Шульгіна, який був одним з найбільш знаних викладачів [27]. Його дослідження цікаве тим, що він не тільки описував те, що відбувалось в університеті, а й пропонував нові методи і форми навчання студентів. У цьому йому допоміг досвід викладача історії Другої Київської гімназії та інституту шляхетних панянок. Після звільнення з університету В. Я. Шульгін обіймав посаду головного редактора газети «Киевлянин». У досліджуваній ним період (з 1834 до середини 1860-х рр.) університет св. Володимира перебував у стані формування. Відбувалося становлення наукових напрямів, у тому числі педагогічного. Завдяки В. Я. Шульгіну, в університеті було запроваджено практику проведення не тільки лекційних, а й семінарських, практичних занять, звичних для німецьких університетів. Після попереднього викладу професором проблеми чи розділу, пояснення методів роботи студенти мали опрацювати матеріал на практичному занятті з подальшим обговоренням на семінарському [27, 76]. До заслуг В. Я. Шульгіна належить впровадження додаткових консультацій з актуальних питань. Привертають увагу його викладацькі здібності, всебічна освіченість, вміння зацікавити предметом викладання. Це і є, на його думку, основні риси, що притаманні педагогу. Значну увагу В. Я. Шульгін приділяв підготовці необхідних навчальних посібників з тих курсів, які читав викладач, давав рекомендації щодо їхнього написання. Перевага його як університетських, так і шкільних підручників полягала у доброті і викладі матеріалу [27, 152].

Учень В. Я. Шульгіна, критик і публіцист В. Г. Авсеєнко у статті «Спогади про Київський університет», що вийшла у 1881 р., зазначав високий рівень підготовки на історико-філологічному факультеті, зокрема і до викладацької діяльності [1, 718].

Безперечно важливою є робота ординарного професора історії М. Ф. Владимирського-Буданова «Історія Імператорського університету св. Володимира», що вийшла в 1884 р. і містила майже 700 сторінок [9]. Автор розробляє і обґрунтовує періодизацію історії університету, дає характеристику усім його структурним підрозділам, у тому числі кафедрі педагогіки (заснована в 1852 р.), науковій і викладацькій діяльності професорів кафедри, змісту педагогічної освіти студентів.

У цьому ж 1884 р. у видавництві університету св. Володимира надруковано ґрунтовне видання (понад 800 сторінок) за редакцією ординарного професора В. С. Іконнікова «Біографічний словник професорів і викладачів Імператорського університету св. Володимира» [4]. Як зазначав автор, головним джерелом при складанні словника були офіційні видання, а саме: послужні списки професорів і викладачів, справи Ради і Правління університету, звіти про викладання в університеті тощо [4, 5]. Біографії викладачів являли собою повний перелік відомостей про службову, викладацьку і наукову діяльність, перелік наукових праць. Цікавими для нас є біографії професорів С. С. Гогоцького, В. Я. Шульгіна та інших.

З 1866 р. Імператорська Академія наук починає видання «Збірника розпоряджень по Міністерству народної освіти», який не обійшов своєю увагою і постанови стосовно педагогічної освіти [23]. До першого тому увійшли документи за 1802–1834 рр., до другого – за 1835–1849 рр. Як зазначалося в передмові, основна мета видання – полегшити роботу посадовців навчальних установ, оскільки до цього постанови Міністерства народної освіти розсилалися до Повного Зібрання законів, в окремі видання Міністерства, в справи архіву Департаменту народної освіти [23, 8–9].

До ювілею Міністерства народної освіти у 1902 р. С. В. Рождественському, який на той час перебував на службі у цьому Міністерстві, було запропоновано скласти короткий історичний нарис, що містив біографічні відомості про осіб, які стояли на чолі Міністерства, огляд законодавства і перелік найважливіших розпоряджень [21]. «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти» охопив 1802–1902 рр. і став основним джерелом для дослідників історії освіти.

У 1869 р. опублікована стаття відомого історика Н. А. Лавровського «Із початкової історії Харківського університету», в якій підкреслюється значення педагогічної освіти в професійній підготовці студентів історико-філологічного факультету [15, 240]. Однією з перших спроб, за словами автора, підготувати підґрунтя для майбутньої історії Харківського університету, систематизувати її, була праця ректора університету К. К. Фойгта «Історико-статистичні записки про Харківський Імператорський університет і його установи від заснування університету до 1859 р.» [26].

Але, безперечно, найціннішим джерелом для дослідників історії Харківського університету є видання Д. І. Багалієм у 1898 і 1904 рр. відповідно 1 і 2-го томів «Досвіду історії Харківського університету (за невиданими матеріалами)», де представлено процес створення і розвитку зазначеного навчального закладу протягом перших тридцяти років його існування, а у 1906 р. в спів-

праці з М. Ф. Сумцовим і В. П. Бузескулом «Короткого нарису з історії Харківського університету за перші сто років його існування (1805–1905)» [3; 2]. Це фундаментальні праці, що присвячені ювілею університету. Автори – відомі українські історики, професори Харківського університету – спираються на зачну кількість друкованих джерел і архівних матеріалів. Д. І. Багалій був громадським діячем, ректором Харківського університету (1905–1910). Дослідники розглядали розвиток навчального закладу як центру культурного та суспільного життя Харківщини, в тому числі освітянського та просвітницького. Показано процес створення факультетів, кафедр, лабораторій і навчально-допоміжних установ, викладацьку і наукову діяльність професорів, формування наукових шкіл і напрямів. Не залишилось поза увагою і педагогічне спрямування. Автори відзначають роль університету в розвитку освіти, інтелектуальної активності, культури на Харківщині. Використання не тільки офіційних документів, але і джерел особистого походження, листів, спогадів, щоденників дало можливість побачити живих людей з їхніми інтересами, поглядами, складними особистими обставинами.

Доповнюють ці дослідження і сумісні роботи з відомими харківськими істориками М. Г. Халанським та І. П. Осіповим: «Історико-філологічний факультет Харківського університету за перші сто років його існування» 1908-го р. видання і «Вчені товариства і навчально-допоміжні установи Харківського університету (1805–1905)» 1911 р. видання [14; 25].

Таким чином, аналіз дореволюційної історіографії дає можливість зробити висновок, що авторами було зібрано значний фактичний матеріал з історії педагогічної освіти в українських університетах, але самостійного дослідження з цієї проблеми не було. Пояснюється це тим, що педагогічна освіта пережила період становлення і постійних шукань, змін змісту і методів педагогічної підготовки, позитивних і негативних тенденцій у своєму розвитку. Але разом з тим у дослідженнях простежується думка про необхідність посилення уваги до педагогічної освіти, підкреслюється її зростаюче суспільне значення. Більшість опрацьованих нами робіт великі за обсягом, а тому проблема університетської підготовки вчителя в історіографії дореволюційної доби виходить за межі окремої статті, необхідні подальші розширені розвідки. Перспективи її дослідження полягають також у розширенні кола авторів, вивченні матеріалів періодичної преси.

Abstract

The article highlights the views of researchers XIX – early XX century the problem of teacher training in Ukrainian universities and university educational

institutions and courses. The works of pre-revolutionary authors on the status, content and methods of teacher education in universities Naddnpirianska Ukraine are analysed, their contribution is appreciated. The study is based on general scientific principles of historicism, objectivity, combining logical and historical, systemic. Formation of basis of pedagogical education in Ukraine is related to the opening of universities. Its development in pre-revolutionary times was difficult and controversial, dependent on the socio-political and economic events. The considerable factual material, collected by researchers of contemporary era, highlighting their views on the transformation of university teacher education certainly have theoretical and practical significance. However, analysis of scientific sources showed that the historiography of teacher education in Ukrainian universities XIX – early XX century is not comprehensively studied. Available scientific developments concerning only certain aspects of it or consider partially within their research or part of it. Directions for further research we see in the expansion of the number of authors, study periodicals of the period. The results of research can be the basis for further scientific studies of historiography, the history of Ukraine XIX – early XX century, history of education, development education courses on the history of Ukraine.

Keywords: *pre-revolutionary historiography, teacher education, university education.*

Аннотація

В статтє освещены взгляды исследователей XIX – начала XX вв. на проблему подготовки учителя в украинских университетах, университетских педагогических институтах и курсах. Проанализированы работы дореволюционных авторов относительно состояния, содержания, методов педагогического образования в университетах Надднепрянской Украины, оценен их вклад. Исследование опирается на общенаучные принципы историзма, объективности, единства логического и исторического, системности. Становление основ педагогического образования в Украине связано с открытием университетов. Его развитие в дореволюционное время было сложным и противоречивым, зависимым от общественно-политических и экономических событий. Собранный исследователями тогдашней эпохи значительный фактический материал, освещение их взглядов относительно трансформации педагогического образования несомненно имеют теоретическое и практическое значение. Вместе с тем, анализ научных источников показал, что историография педагогического образования в украинских университетах XIX – начала XX вв. комплексно не исследовалась. Имеющиеся научные разработки касаются лишь отдельных аспектов проблемы или рассматривают её частично в пределах своего иссле-

довання или его части. Направления дальнейших исследований мы видим в расширении круга авторов, изучении периодической прессы исследуемого периода. Результаты исследовательской работы могут стать основой для дальнейших научных исследований по историографии, истории Украины XIX – начала XX вв., истории педагогики, разработке спецкурсов по истории образования Украины.

Ключевые слова: дореволюционная историография, педагогическое образование, университетское образование.

ДЖЕРЕЛАТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авсеенко В. Г. Воспоминания о Киевском университете / В. Г. Авсеенко // Исторический Вестник. – 1881. – Т. IV. – С. 716–719.
2. Багалеї Д. І. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Д. І. Багалеї, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Харьков: Изд. ун-та, 1906. – 329 с.
3. Багалеї Д. І. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): в 2-х т. / Д. І. Багалеї. – Харьков: Паровая типография и литография Зильберберг, 1893–1904. – Т. 1: 1802–1815. – 1893–1898. – 1 204 с.; Т. 2: 1815–1835. – 1904. – 1 136 с.
4. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834–1884) / под ред. В. С. Иконникова. – К.: Тип. ун-та св. Владимира, 1884. – 816 с.
5. Важинський І. П. Становлення і розвиток педагогічної освіти в Центральній і Східній Україні (1802–1896 рр.): дис. ... канд. пед. наук / І. П. Важинський. – К., 2002. – 170 с.
6. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Київська область / В. П. Андрущенко та ін.; редкол.: В. П. Коцур та ін. – К.: Знання України, 2013. – 419 с.
7. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Одеська область / А. М. Ананьєв та ін.; за заг. ред. О. Я. Чебикіна. – К.: Знання України, 2012. – 319 с.
8. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Харківська область / І. Ф. Прокопенко, В. П. Андрущенко, В. І. Астахова та ін.; редкол.: І. Ф. Прокопенко та ін. – К.: Знання України, 2009. – 431 с.
9. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. – Т. 1. – 674 с.

10. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект): дис. ... д-ра пед. наук. / Н. М. Гупан. – К., 2001. – 496 с.
11. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К.: «А. П. Н.», 2002. – 224 с.
12. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.) / Н. М. Дем'яненко. – К.: ІЗМН. – 1998. – 328 с.
13. Євтух М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): дис. ... д-ра пед. наук у формі наук. доповіді / М. Б. Євтух. – К., 1996. – 70 с.
14. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / под ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багалея. – Харьков: Изд. ун-та, 1908. – 580 с.
15. Лавровский Н. А. Из первоначальной истории Харьковского университета / Н. А. Лавровский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1869. – Октябрь. – Ч. 145. – С. 235–245.
16. Луговий В. І. Тенденції розвитку педагогічної освіти в Україні (теоретико-методологічний аспект): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 / В. І. Луговий. – К., 1995. – 48 с.
17. Надольська Ю. А. Тенденції розвитку освіти і педагогічної думки Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук. / Ю. А. Надольська. – К., 2012. – 262 с.
18. Павко А. І. Вітчизняна університетська педагогічна освіта в імперську добу: історіографічні та методичні аспекти / А. І. Павко, Л. Ф. Курило. – К.: Знання України, 2005. – 120 с.
19. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – О.: Астропринт, 2007. – 533 с.
20. Посохов С. І. Університети Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії: дис. ... д-ра іст. наук. / С. І. Посохов. – Х., 2006. – 477 с.
21. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902) / С. В. Рождественский. – СПб.: Изд-во Министерства народного просвещения, 1902. – 785 с.
22. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Изд-во Министерства народного просвещения, 1864. – Т. 1: 1802–1825. – 1 644 с.
23. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Типография Императорской АН, 1866. – Т. 1: 1802–1834. – 988 с.

24. Устав Харьковского университета 1804 г. // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – 1805. – № 10. – С. 235–290.

25. Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковско-го университета (1805–1905) / под ред. Д. И. Багалея, И. П. Осипова. – Харьков: Изд. ун-та, 1911. – 280 с.

26. Фойгт К. К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 г. / К. К. Фойгт. – Харьков: Университетская типография, 1859. – 172 с.

27. Шульгин В. Я. История университета св. Владимира / соч. В. Шульгина, ординар. проф. ун-та св. Владимира; сост. В. Короткий. – Репр. изд. 1860 г. – К.: Лыбидь, 2010. – 230 с.

References

1. Avseyenko, V. G. (1881). *Vospominaniya o Kiyevskom universitete* [*Memories of Kiev University*]. *Istoricheskiy Vestnik*, 4, 716–719.

2. Bagaley, D. I., Sumtsov N. F. & Buzeskul V. P. (1906). *Kratkiy ocherk istorii Khar'kovskogo universiteta za pervyye 100 let yego sushchestvovaniya (1805–1905)* [*A brief sketch of the history of Kharkov University for the first 100 years of its existence (1805–1905)*]. Khar'kov: Izdaniye universiteta.

3. Bagaley, D. I. (1893–1904). *Opyt istorii Khar'kovskogo universiteta (po nezdannym materialam): v 2 tomakh* [*Experience the history of the Kharkov universiteta (for unpublished materials): in 2 volumes*]. Khar'kov: Parovaya tipografiya i litografiya Zil'berberg. – T. 1: (1893–1898). 1802–1815; T. 2: (1904). 1815–1835.

4. *Biograficheskiy slovar' professorov i prepodavateley Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira (1834–1884)* [*Biographical Dictionary of professors and teachers of the Imperial University of St. Vladimir (1834–1884)*] / pod redaktsiyey V. S. Ikonnikova (1884). Kiev: Tipografiya universiteta svyatogo Vladimira.

5. Vazhins'kiy, Í. P. (2002). *Stanovlennya í rozvitok pedagogíchnoi osvítii v Tsentral'níy í Skhidníy Ukraíni (1802–1896 rr.): disertatsíya kandidata nauk (pedagogíka)* [*The formation and development of teacher education in Central and Eastern Ukraine (1802–1896 gg.): Thesis of candidate of sciences (pedagogy)*]. Kiív.

6. *Vishcha pedagogíchna osvítii í nauka Ukraíni: istoriya, s'ogodennya ta perspektivi rozvitku. Kiív's'ka oblast' (2013)* [*Higher Pedagogical Education of Ukraine: history, present and prospects. Kiev region*] / Andrushchenko V. P. ta ínshí; redkolegiya: Kotsur V. P. ta ínshí. Kiív: Znannya Ukraíni.

7. *Vishcha pedagogíchna osvítii í nauka Ukraíni: istoriya, s'ogodennya ta perspektivi rozvitku. Odes'ka oblast' (2012)* [*Higher Pedagogical Education of Ukraine:*

history, present and prospects. Odessa region] / Anan'êv A. M. ta ínshí; za zagalnoyu redaktsíeyu Chebikína O. YA. Kyiv: Znannya Ukraíni.

8. Vyshcha pedahohichna osvita i nauka Ukrayiny: istoriya, siohodennya ta perspektyvy rozvytku. Kharkivska oblast (2009) [*Higher Pedagogical Education of Ukraine: history, present and prospects. Kharkiv region*] / Prokopenko I. F., Andrushchenko V. P., Astakhova V. I. ta inshi; redkolehiya: Prokopenko I. F. ta inshi. Kyiv: Znannya Ukrayiny.

9. Vladimírskiy-Budanov, M. F. (1884). Istoriya Imperatorskogo universiteta svyatogo Vladimira [*History of the Imperial University of St. Vladimir*]. Kiyev: Tipografiya imperatorskogo universiteta svyatogo Vladimira, T. 1.

10. Hupan, N. M. (2001). Rozvytok istoriyi pedahohiky v Ukrayini (istoriohrafichnyy aspekt) [*The development history of education in Ukraine (historiographical aspect)*]: dysertatsiya doktora nauk (pedahohika). Kyiv.

11. Hupan, N. M. (2002). Ukrayínska istoriohrafíya istoriyi pedahohiky [*Ukrainian historiography of the history of education*]. Kyiv: «A. P. N.».

12. Demyanenko, N. M. (1998). Zahalnopedahohichna pidhotovka vchytelya v Ukrayini (XIX – persha tretyna XX st.) [*Of general teacher training in Ukraine (XIX – the first third of the twentieth century)*]. Kyiv: IZMN.

13. Yevtukh, M. B. (1996). Rozvytok osvity i pedahohichnoyi dumky v Ukrayini (kinets XVIII – persha polovyna XIX st.): dysertatsiya doktora nauk u formi naukovoyi dopovidi (pedahohika) [*The development of education and educational thought in the Ukraine (late eighteenth – early nineteenth century)*]: Ph. D. thesis in the form of a scientific report (pedagogy)]. Kyiv.

14. Istoriko-filologicheskyy fakul'tet Khar'kovskogo universiteta za pervyye 100 let yego sushchestvovaniya (1805–1905) (1908). [*Historical and Philological Faculty of Kharkov University for the first 100 years of its existence (1805–1905)*] / pod redaktsiyey M. G. Khalanskogo, D. I. Bagaleyeva. Khr'kov: Izdatel'stvo universiteta.

15. Lavrovskiy, N. A. (1869). Iz pervonachal'noy istorii Khar'kovskogo universiteta [*Of the initial history of the Kharkov University*]. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. Oktyabr', 145, 235–245.

16. Luhovyy, V. I. (1995). Tendentsiyi rozvytku pedahohichnoyi osvity v Ukrayini (teoretyko-metodolohichnyy aspekt): avtoreferat dysertatsiyi doktora nauk (pedahohika) [*Trends in Teacher Education in Ukraine (theoretical and methodological aspect): Thesis of Doctor of Science (pedagogy)*]. Kyiv.

17. Nadolska, YU. A. (2012). Tendentsiyi rozvytku osvity y pedahohichnoyi dumky pívdnaya Ukrayiny (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittya): dysertatsiya kandydata nauk (pedahohika) [Trends in education and educational thought

South Ukraine (second half of XIX – early XX century): thesis of candidate of sciences (pedagogy)]. Kyiv.

18. Pavko, A. I. & Kurylo, L. F. (2005). Vitchyznyana Universytetska pedahohichna osvita v impersku dobu: istoriohrafichni ta metodychni aspekty [*World university teacher education in imperial days, historiographical and methodological aspects*]. Kyiv: Znannya Ukrainy.

19. Popova, T. N. (2007). Istoriografiya v litsakh, problemakh, distsiplinakh. Iz istorii Novorossiyskogo universiteta [*Historiography in the people, issues, disciplines. From the history of the University of Novorossiysk*]. Odessa: Astroprint.

20. Posokhov, S. I. (2006). Universytety Rosiyskoyi imperiyi Druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st. v publitsistitsi ta istoriohrafiyi [*Universities Empire of the late nineteenth – early twentieth century. journalism and historiography*]. Dysertatsiya doktora nauk (istoriya). Kharkiv.

21. Rozhdestvenskiy, S. V. (1902). Istoricheskiy obzor deyatelnosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (1802–1902) [*Historical overview of the activities of the Ministry of Education (1802–1902)*]. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Ministerstva narodnogo prosveshcheniya.

22. Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya (1864) [*Collection of resolutions of the Ministry of Education*]. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. – T. 1: 1802–1825.

23. Sbornik rasporyazheniy po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya (1866). [*Collection of orders by the Ministry of Education*]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy. – T. 1: 1802–1834.

24. Ustav Khar'kovskogo universiteta 1804 goda (1805). [*Kharkov University Charter 1804*]. Periodicheskoye sochineniye ob uspekakh narodnogo prosveshcheniya, 10, 235–290.

25. Uchenyye obshchestva i uchebno-vspomogatel'nyye uchrezhdeniya Khar'kovskogo universiteta (1805–1905) [Scientists society and educational institutions Accessory Kharkov University (1805–1905)] / pod redaktsiyey D. I. Bagaley, I. P. Osipova (1911). Khar'kov: Izdatel'stvo universiteta.

26. Foygt, K. K. (1859). Istoriko-statisticheskiye zapiski ob Imperatorskom Khar'kovskom universitete i yego zavedeniyakh ot osnovaniya universiteta do 1859 g. [*Historical and statistical notes of the Imperial Kharkov University and its institutions from the ground up to the university in 1859*]. Khar'kov: Universitetskaya tipografiya.

27. Shul'gin, V. YA. (2010). Istoriya universiteta svyatogo Vladimira [*History of the University of St. Vladimir*] / sostavitel' V. Korotkiy. – Reprintnoye izdaniye 1860 goda. Kiyev: Lybid'.